

Сергій Кононенко

СУСПІЛЬСТВО І ПОЛІТИКА ЗА УМОВ ОЛІГАРХІЇ

Головним суспільним призначенням політики є порядкотворення — підтримання шляхом докладення ресурсів в інтересах всього суспільства таких моделей соціальної поведінки, які відповідають базовим політичним цінностям. Економічна, культурна, правова політики здійснюють порядкотворення в цих позаполітичних сферах, тобто є продовженням політичної системи до інших систем суспільства. Політика інтегрується до суспільства на трьох рівнях — рівні влади, політичної системи, соціального порядку. Відповідно й політична наука (політологія) є наукою про владу, політичні системи, соціальні порядки.

Політична система акумулює ресурси суспільства і докладає їх в інтересах цього суспільства (в інтересах «всіх», а не окремих соціальних груп або індивідів¹), керуючись трьома базовими цінностями політики: цінністю «безпеки», «добробуту», «справедливості». Таким чином, розгляд політичної системи в усіх різновидах суспільств, зокрема у суспільствах транзитивних, розгортається навколо трьох основних елементів — ресурсного, ціннісного, загальносуспільного (елементу «загального блага»).

Базові цінності політики були виокремлені та витлумачені європейською політичною філософією ще на «світанку» «Європолітичної», при початках її історичного шляху до світового домінування. Ключову інтерпретаційну роль у цьому виокремленні та витлумаченні відіграла соціософська гіпотеза про перехід людства з «природного стану» у стан «політичний». Відповідно, цінність «безпеки» може витлумачуватись як «межа Гоббса» — перехід з «природного стану» у стан «політичний» відбувається під тиском страху задля досягнення максимально можливої безпеки; цінність «добробуту» може витлумачуватись як «межа Локка» — перехід відбувається під тиском необхідності збереження всіх тих матеріальних благ та економічних переваг, що надаються приватною власністю; цінність «справедливості» може витлумачуватись як «межа Юма» — перехід відбувається через те, що в «природному стані» неможливе дотримання договорів, тобто не існує справедливості (принаймні в її розумінні британцем XVIII ст.).

Між політичною системою і рештою соціуму відбувається циркуляція ресурсів. Характер цього ресурсообігу визначає функціональність політичної системи саме як системи політичної, тобто такої, що функціонує в інтересах загальносуспільних безпеки, добробуту, справедливості. Політична система є присутньою розподільчою — вона не створює ресурси, а розподіляє їх.

Суспільство становить ресурсну базу політики (її системи). Означена база має ієрархічну структуру, яка є структурою стратифікаційною. Таким чином, політична система безпосередньо детермінується характером розподілу ресурсів у певному суспільстві. Причому, йдеться не лише про кількісний розподіл, але й якісний, тобто про розподіл усіх видів ресурсів між різними суспільними групами та індивідами, або ж їх зосередження (і кількісне, і якісне) в розпорядженні невеликої соціальної групи. Політика в соціумах з високим профілем соціальної стратифікації якісно відрізняється від політики в соціумах, яким не притаманне значне суспільне розшарування. Динаміка політичних устроїв є, значною мірою, функцією ресурсної динаміки, а політична революція може визначатись як радикальний перерозподіл суспільних ресурсів, що призводить до зміни політичного устрою.

Розподіл і циркуляція ресурсів у різні історичні епохи та за різних суспільних устроїв є неоднаковими. Зокрема, процес становлення ліберальних демократій євроатлантичної сфери також мав свій ресурсний аспект, а отже й цілком інтерпретується в термінах «ресурсу». Р. Даль висунув ідею «дисперсної нерівності» як базової умови функціонування демократичного устрою. На його думку, сучасна американська демократія розвинулася з двох структурно-ресурсних історичних ситуацій — більш-менш рівного розподілу ресурсів у малих аграрних спільнотах і концентрації цих ресурсів у розпорядженні невеликих еліт («кумулятивної нерівності»). Внаслідок демократичної еволюції відбувся дисперсний перерозподіл різних видів суспільних ресурсів (економічних, політичних, культурних, технологічних, адміністративних) між різними суспільними групами та індивідами. Таким чином і виникла ресурсно-структурна історична ситуація «дисперсної нерівності». На підставі такого ресурсного бачення демократичної еволюції Р. Даль сформулював своє, так само ресурсне, визначення людини — суспільної і людини — політичної. Перша має такий обсяг ресурсів та володіє таким їх якісним різновидом, які дозволяють їй виробляти і здійснювати

стратегії існування в суспільстві, тобто бути повноцінним членом цього суспільства. Людина — політична реалізує свій ресурсний потенціал (в його кількісному та якісному вимірах) через політичну систему, тобто вона «інвестує» свої ресурси в політику задля отримання від неї тих чи інших вигод².

Загалом, далівська теоретична будова стосується не лише функціональних демократій євроатлантичної сфери, але й будь-якого функціонального політичного устрою. Громадяни, яких позбавлено більшої частини і більшості різновидів суспільних ресурсів, приречені не мати жодного впливу на політичну систему власного суспільства. Демократія в таких розшарованих суспільствах прискорено набуває своєї виродженої форми — олігархії. Власне, будь-яка, навіть найсправедливіша та найфункціональніша, демократія приречена на виродження, яке рано чи пізно відбудеться. Олігархізація є одним із шляхів такого виродження; інший — історична ситуація правління меншин; нарешті, третій шлях — охлократичне поєднання індивідуалістських егоїзмів зі знавіснілістю та ірраціональністю натовпу. Таким чином, демократичний устрій історично приречений впасти жертвою або олігархізації, або міноритизації, або охлократії. Все це лише питання часу. Однак, окремі ліберальні демократії напівпериферії можуть продемонструвати «все й одразу», в одну історичну мить — і охлократію майданів, і олігархію коаліцій, і панування меншин (у тому числі етнічних) в найприбутковіших секторах національної економіки.

Політична система олігархічних демократій спрямована на збереження ситуації «кумулятивної нерівності», тобто ситуації максимально можливого суспільного розшарування; ситуації максимально високого стратифікаційного профілю; ситуації максимальної концентрації обсягів та різновидів суспільних ресурсів у розпорядженні невеликої олігархічної правлячої меншини, котра, доволі часто, є й етнічною меншиною. Суспільна нерівність виникає в позаполітичних (передусім, економічній) сферах, однак підтримується вона системою політичною. Через те й олігархічна політика є політикою захисту меншини, що цілком пояснює прагнення олігархів після їх остаточного економічного утвердження до стабільності. Виокремлюються свого роду історичні індекси встановлення олігархічного устрою як в окремих підсистемах транзитивного соціуму, так і його соціальній системі загалом: в економіці — це завершення так званої приватизації

на користь невеликої соціальної групи, коли, фактично, «ламається хребет» суспільства і воно втрачає контроль над більшістю своїх ресурсів; в політиці — це встановлення парламентської республіки та запровадження пропорційної виборчої системи (оскільки олігархія є кланово-колегіальним устроєм, то «режим партій» пасує їй найкраще); в культурі — це остаточне укорінення (інституціоналізація та формування ресурсної бази) «масової поп-культури» і майже цілковите знецінення «вищих» цінностей.

Між політичною системою і суспільством відбувається не лише циркуляція ресурсів, але й ціннісна комунікація. Остання передбачає однакове розуміння базових політичних цінностей — безпеки, добробуту, справедливості — всіма без винятку соціальними верствами. За умов олігархії не лише ресурси розподіляються нерівномірно, але й розуміння політичних цінностей олігархічною верхівкою та рештою громадянства є мінімально подібним, збігаючись лише малою мірою. Попри важливе значення ціннісного виміру, вирішальне значення для того, якої форми набуде демократія, має саме ресурсний аспект.

Політична система неможлива без хоча б мінімально подібного розуміння політичних цінностей суспільством і правлячою меншиною, так само й суспільство не може бути цілковито позбавленим усіх ресурсів, адже, завжди залишається останній ресурс — ресурс заколоту й громадянської непокори. Функціональна і стабільна демократія ніколи не зросте на соціальному розколі — вона потребує більш-менш рівного і справедливого розподілу ресурсів. Саме тому в олігархічній пропаганді та риториці олігархічних політиканів наголос робиться або на «сліпій» вірі в демократію («демократія як різновид релігії»), або на її нормативно-інституційно-процедурних аспектах («демократія — це процедура і не більше»), в той час як ресурсо-розподільча проблематика свідомо ігнорується. Отож — «віруйте в демократію і регулярно ходіть на вибори, а розподіл ресурсів залишіть тим, хто самовизначився як «еліта».

Уже зазначалося, що політична система посутньо передбачає функціонування в інтересах «всіх», в інтересах загальносуспільних безпеки, добробуту, справедливості. Політична система, яка не дотримується цього принципу «загальносуспільної універсальності» (ідеалу «загального блага»), або взагалі неможлива, або не проіснує тривалий час, адже навіть окупаційний політичний режим передбачає той чи інший ступінь опікування

справами окупованих. Олігархія, призначена захищати і підтримувати соціальний поділ, неминуче постає перед необхідністю вироблення системи методів самозахисту і самозбереження. Правляча верхівка не проіснує тривалий час, не переконавши решту суспільства в тому, що її діяльність спрямована на обстоювання та реалізацію інтересів всього суспільства.

Олігархічний політичний устрій є різновидом устрою демократичного, а за нинішніх історичних умов — різновидом ліберальної демократії. Тому методи олігархічного самозахисту і самозбереження є тими ж, що й у решті ліберально-демократичних систем. Ліберальний тоталітаризм, котрий знайшов собі «системний притулок» в демократії, створив свій апарат тотального домінування, який, однак, не менш репресивний, ніж апарати домінування тоталітаризмів комуністичного та фашистського. Разом з тим зазначимо, що ліберальні репресії — методи побудови ліберального тоталітаризму — є значно витонченішими, «м'якшими» і складнішими, ніж репресії комунізму та фашизму, які зробили ставку на брутальне й відверте насильство.

У ліберальних демократіях до насильства звертаються рідше і застосовують дозованіше, переважно на периферії власних та світового суспільств (у внутрішніх і зовнішньому Третіх світах). Насильство тут «гармонійно» поєднується з такими засобами домінування, як конкуренція та корупція. Перша є необхідним наслідком впровадження в суспільну практику головної цінності лібералів — «свободи». Конкуренція знищила не менше ворогів та опонентів ліберальних демократій, ніж комуністичні й фашистські концентраційні табори знищили ворогів цих двох тоталітаризмів. Лібералізм занурив своїх ворогів у безвихідь маргінального існування, уразив аномією, зробив їх бідними, непотрібними, безпорадними. Суспільні прошарки, які не мають жодного шансу скористатися можливостями вертикальної соціальної мобільності; бідні райони великих мегаполісів; економічно депресивні регіони й містечка; нарешті, Третій і значна частина Другого світів — ось концентраційні табори лібералів. Так звана «глобалізація», з ідеологічного погляду, може вважатися «світовою революцією лібералів», яку нині інтенсивно і безжалюбно здійснюють різноманітні «троцькісти від лібералізму».

Корупція виявилася одним із найефективніших засобів домінування (а отже, й засобом репресій) в арсеналі ліберального тоталітаризму³. Корупційний підкуп є настільки ж органічним

ліберальній демократії, як і насильство комунізму й фашизму. Людина — істота слабка, залежна, «пластична», прагнучи компенсувати власну недосконалість, вона перетворюється на людину-соціальну, однак саме суспільство й починає «виліплювати» з неї потрібного йому «громадянина», особливо це стосується практики суспільств тоталітарних, в яких мета «створення нової людини» була чи не найголовнішою. Задля справедливості необхідно зазначити, що ліберальний тоталітаризм цієї мети майже досяг чи принаймні був до її досягнення значно ближче, ніж обидва його тоталітарні опоненти, довівши, в серед іншого, перевагу корупційного підкупу над брутальним насильством.

Кожен з трьох тоталітаризмів акцентував якусь одну морально-політичну та колективно-емоційну слабкість людини-соціальної, перетворивши цю слабкість на «важіль» та «наріжний камінь» творення «нової людини». Так само, в ідейному сенсі, кожна з тоталітарних ідеологій постала результатом тоталізуючої рефлексії, коли об'єктивно існуючий аспект (один з багатьох) реальних суспільних відносин (класовий, расовий, індивідуалістський) перетворювався, засобом тоталізуючої рефлексії, на єдиновизначальний елемент образу ідеального суспільства (Утопії). У своїй «людинотворчій» тоталітарній практиці лібералізм скористався з виняткової «пластичності» людини, яку, зокрема, дуже легко переконати в тому, що те, що вона має, є саме тим, що їй треба. Ліберальна демократія справді набагато краще від усіх інших суспільних систем задовольняє людські потреби, однак вона ж їх і формує. Різноманітні, нескінченні, інтенсивні реклами, що провокують і живлять споживацтво, формують потреби й смаки — це і є ліберальна пропаганда, яка (за нав'язливістю, інтенсивністю, глибиною індоктринації) переважає комуністичну та фашистську.

Олігархія є різновидом ліберальної демократії. Тому й методи самоутвердження, самозахисту і самозбереження вона має ті ж самі — насильство, конкуренція, корупція. Однак можливості для застосування всього цього ліберально-тоталітарного апарату домінування у разі олігархічного підвиду демократії є значно вужчими. Так, олігархії досить важко звернутися до насильницьких методів передусім через вузьку соціальну базу. Ресурсне розширення і максимально високий профіль соціальної стратифікації не дають можливості створити щось на кшталт національної гвардії — однієї з головних форм військово-політичної організації

буржуазії. Збройна слабкість олігархій спонукає їх часто звертатися до політичних вбивств, що, загалом, унеможлиблює боротьбу з ними винятково легальними і мирними засобами. В масштабах національного суспільства олігархів захищатимуть хіба що найближчі родичі та ще купка найманців. Така ситуація підтверджує залежність олігархій від зовнішньої підтримки, їх неминуче перетворення на інструмент (маріонеток) домінуючих держав; на знаряддя (в руках сил глобального та регіонального гегемонізму) утримання власного суспільства в периферизованому стані.

Конкуренція в олігархічних суспільствах є суттєво спотвореною та обмеженою, що майже унеможлиблює її застосування як ефективного засобу домінування. Олігархія є суспільним ладом, ґрунтованим (в організаційному сенсі) на монополізмі, тому й «нечесна конкуренція» тут радше правило, ніж виняток. Ресурсне розшарування між олігархічною меншиною та рештою суспільства є настільки значним (воно — системотворче чи, радше, «олігархієтворче»), що змагання між ними є просто неможливим. Конкуренція справді відбувається, однак в рамках власне олігархії. Причому, ця внутрішня міжкланова війна «всіх проти всіх» дуже мало схожа на цивілізоване конкурентне змагання, більше скидаючись на бійку первісних кланів чи бійню між злочинними угрупованнями. Проте переважно через хистке становище у власному суспільстві та зовнішню залежність олігархи воліють домовлятися, витворюючи щось на зразок міжкланової консолідації — гротескну пародію на ліпхартівську модель «консолідаційної демократії»⁴. Пропорційному представництву в другій (консолідаційній демократії) відповідає розподіл інтересів та сфер впливу в першій (міжклановій консолідації); автономності сегментів — внутрішня «спайка» та груповий егоїзм олігархічних кланів; принципу «взаємного вето» — прихований «компромат» та засоби злочинного насильства.

Модель «олігархічної міжкланової консолідації» та модель «консолідаційної демократії» збігаються лише частково. Перша подібність стосується того, що обидві моделі мають малі кількісні параметри, втілюючись в малих соціальних групах і малих суспільствах, відповідно. Друга — необхідності підтримувати міжгруповий баланс. Третя — звички до взаємопритосування, хоча й конкуренція між сегментами олігархічної міжкланової консолідації може бути значно жорсткішою, ніж між сегментами

консоціативної демократії, так само як і взаємозалежність між першими та їх залежність від середовищних (внутрішніх та зовнішніх) умов є значно вищою. Четверта — потреби у всеосяжній лояльності, яка артикулюється переважно в культурних, ідеологічних чи релігійних термінах. У рамках олігархічної меншини необхідно існує ціннісний (ідеологічний, культурний і навіть релігійний — такий собі варіант протестантської богообраності) консенсус. Звідси й відчуття більшістю громадян того, що олігархічні клани і їх партії один до одного значно ближчі, ніж до «свого електорату», так само як усвідомлення того, що міжпартійна боротьба на політичних аренах олігархічних ліберальних демократій є, здебільшого, вдаваною — різновидом лялькової вистави. Загалом, тут йдеться про дві різні ідентичності — суспільну та олігархічну; а потенційно — про два різні суспільства. Ідеології, які спрямовуються олігархічною верхівкою на решту суспільства, видаються цьому суспільству банальними і нецікавими ще й тому, що вони — продукт внутрішньо-олігархічного консенсусу і становлять ціннісні засади відносин в рамках олігархії, а не всього суспільства.

Головним засобом олігархічного домінування є корупція. Остання набуває багатьох форм: від корупції як банального хабарництва (вічного і незнищеного, присутнього в усіх суспільних системах та політичних устроях) до корупції як змішування «принципу політики» (порядок) з «принципом економіки» (прибуток). Політична система ліберально-демократичної олігархії є незначною мірою власне політичною. Вона більше скидається на різновид економічної системи, що функціонує в інтересах збагачення і захисту багатств олігархічної меншини. В олігархіях відбувається «економізація політики» — її майже цілковите «злиття» з економікою. Така мала виокремленість політичної системи (низький ступінь системної диференційованості) постійно породжує бажання її реформувати та перерформувати — і так до безконечності.

Безперечно, через політичну систему олігархії відбувається певний ресурсний перерозподіл, однак цей перерозподіл не може відбуватися аж до системного самозаперечення, тобто до такого переміщення ресурсів, внаслідок якого якісно зміниться профіль соціальної стратифікації, а отже, й зникне системотворче («олігархієтворче») суспільне розшарування. Важко припустити, що внаслідок економічної політики олігархії сформується багатий

і дієздатний «середній клас», адже таким чином буде знищено соціальну базу олігархічного устрою, що, з часом, призведе і до його зникнення. Саме тому в олігархічних системах так швидко сформувався «великий бізнес» і немає жодних умов для розвитку малого й середнього бізнесу, який, без суттєвої державної підтримки приречений на жалюгідне та небезпечне існування. Потужний «середній клас» в особі бізнесменів, інтелектуалів, службовців, становить для олігархії таку ж політичну загрозу, як і потужні профспілки класів «нижчих». Купка kleптократів навряд чи зможе тривалий час протистояти і «національній гвардії», і «гвардії пролетарській».

С. Гантінгтон, можливо, й скептично, однак цілком тверезо стверджував, що вибір між демократією та авторитаризмом не є головним в політиці. Тут ключове значення має інша дилема — «порядок/безлад». Він також виніс всі нагальні соціальні проблеми, які турбують транзитивні суспільства напів-периферії і периферії, поза системні і функціональні межі демократичної політичної системи, визначивши їх як «контекстуальні проблеми», котрі мало стосуються і мало залежать від політичного устрою та режиму. Таким чином, С. Гантінгтон визнав безсилля демократії як інструмент вирішення багатьох (якщо не більшості) суспільних проблем. Він також припустив можливість існування циклізму «авторитаризм/демократія», котрий корелює зі зміною партій при владі у функціональних та «розвинених» демократіях, в рамках якого авторитарні й демократичні елементи коригують та доповнюють одне одного⁵. Авторитарні елементи утримують політичний устрій від скочування в анархію й безлад, а демократичні — від скочування в тоталітаризм.

Наслідуючи гантінгтонівський релятивізм і скептицизм, слід зауважити, що авторитаризм та демократія не протистоять одне одному як такі собі системні цілісності (принаймні на даний історичний момент). Йдеться про сукупність авторитарних (наприклад — армія, бюрократія, освіта) та демократичних (наприклад — місцеве самоврядування чи наука) елементів, які, поєднані в різних структурних пропорціях, визначаються або як демократія, або як авторитаризм. Причому визначаються саме провідними державами світу, які домінують у міжнародній політиці. Р. Даль доводить, що в рамках демократичного устрою авторитарні організаційні елементи

не лише можливі, але й необхідні⁶. Проте, природно, зринає протилежна теза — авторитаризм також неможливий без демократичних організаційних елементів.

Жоден політичний устрій не є абсолютним благом і не може перебувати поза соціальною критикою. Жоден політичний устрій не має морального імунітету. Тому не важко передбачити моральну дилему, перед якою постане суспільство, коли обиратиме між демократією, очолюваною шахраями й хабарниками, та авторитаризмом, очолюваним моральними і самовідданими людьми. Зрештою, кожен політичний устрій має своїх жертв та ізгоїв, однак саме в тоталітарних устроях їх найбільше.

Олігархічна демократія виникає в суспільствах, цілковито позбавлених опірності; в суспільствах, котрі будь-який злочинець може пройти «наскрізь» і повернутися назад уже багатієм та лідером нації. Тому підтримка і розвиток так званого громадянського суспільства має сенс лише тоді, коли це сприятиме зростанню «загальносуспільної опірності». Якщо ж «громадянське суспільство» слугуватиме переважно для імітації демократичного процесу (олігархія — це не лише демократія для бідних, але й імітаційна демократія) чи виступатиме «каналом» зовнішніх впливів для сил глобального й регіонального гегемонізму, то його розбудова є не лише непотрібною, але й шкідливою.

Так зване громадянське суспільство навряд чи допоможе подолати внутрішні розколи в напівпериферійній «молодій» демократії та новій незалежній державі. Означені розколи проковуються й підтримуються ззовні. Регіональні учасники цих поділів (зокрема, «Схід» і «Захід» в Україні) є, насправді, сферами впливу великих держав-гегемонів (як регіональних, так і глобальних) у формально незалежній державі, а не якимись об'єктивно існуючими етнорегіональними (а тим більше — цивілізаційними) спільнотами.

Історія і політика вже не один раз відверто насміялися над політичною наукою та філософією. Зокрема, попперівське «відкрите суспільство» на теренах напівпериферії і периферії виявилося суспільством «відкритим» для зовнішнього домінування — суспільством «розімкненим» (у той час як самодостатність, принаймні за Т. Парсонсом, є визначальною характеристикою суспільства як такого⁷); суспільством залежним і недовершеним, котре неспроможне існувати без зовнішньої підтримки; суспільством, до якого інтегровані елементи суспільств домінуючих.

Саме через ці «вмонтовані» чи «вживлені» ззовні елементи здійснюється контроль за внутрішньополітичним життям об'єктів домінування, а «громадянське суспільство» є одним з таких елементів.

¹ Easton D. — The Political System. An Inquiry into the State of Political Science. — New York, 1953. — P. 134.

² Dahl R. Who Governs? — New Haven & London: Yale University Press, 1989. — P. 86, 224-225, 227-228.

³ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. — К.: Таксон, 2003. — С. 53.

⁴ Lijphart A. Democracy in Plural Society. — New Haven & London: Yale University Press, 1977. — P. 25.

⁵ Huntington S. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. — Norman & London: University of Oklahoma Press, 1991. — P. 29,42.

⁶ Dahl R. After the Revolution? — New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1990. — P. 5.

⁷ Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. — М.: Академический Проект, 2002. — С. 92.